

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОДІЛЛЯ СЕРЕДИНИ ХІХ
СТОЛІТТЯ: ОСНОВНІ ПОСТАТІ ТА НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ
PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY OF PODILLIA IN THE
MID-NINETEENTH CENTURY: KEY FIGURES AND RESEARCH
AREAS**

***Анотація.** Стаття присвячена комплексному аналізу дореволюційної історіографії Поділля середини ХІХ століття, розглядаючи її як важливий етап у формуванні знань про історію, етнографію, археологію, статистику та культуру регіону. Метою роботи є систематизація та критична оцінка дослідницької спадщини ключових постатей, що вивчали Подільську губернію в зазначений період, а також визначення основних напрямів їхніх наукових пошуків.*

На основі критичного огляду праць провідних українських, польських та російських дослідників (зокрема, Ю. Сіцінського, М. Яворовського, М. Орловського, В. Антоновича, П. Чубинського, К. Михальчука, М. Іванишева, К. Шейковського, П. Гліщинського, В. Побуг-Гурського, О. Пшездзецького,

Е. Руліковського, Ю. Ролле, М. Драгоманова, М. Довнар-Запольського, О. Кольберга, П. Батюшкова та ін.) проаналізовано їхній внесок у вивчення різних аспектів життя Поділля. Розглянуто основні напрями досліджень: церковна історія та статистика (Ю. Сіцінський, М. Яворовський), історико-статистичні та географічні описи (М. Орловський), публікація джерел та формування української історичної концепції (В. Антонович), масштабні етнографічно-статистичні експедиції та фіксація народної культури (П. Чубинський, О. Кольберг), лінгвістичні студії (К. Михальчук), вивчення правових аспектів (М. Іванишев), соціально-економічний аналіз (М. Драгоманов, П. Гліщинський), дослідження з польської перспективи з акцентом на історії шляхти, архітектури та локальних наративів (О. Пшездзецький, Е. Руліковський, Ю. Ролле), а також узагальнюючі праці в рамках офіційної російсько-імперської парадигми (П. Батюшков).

Водночас у статті висвітлено методологічні особливості, сильні сторони (деталізація, польові дослідження, використання архівів, міждисциплінарність) та обмеження тогочасної науки. Проаналізовано вплив ідеологічних чинників (російська імперська політика, польські національні інтереси, зародження українського руху), особистих позицій авторів та їхньої соціальної приналежності на інтерпретацію історичних процесів, вибір джерел та фокус досліджень. Визначено типові для епохи риси, такі як описовість, недостатній рівень критики джерел за сучасними мірками, романтизація минулого, зосередженість на певних соціальних верствах чи аспектах життя.

Наголошено, що дореволюційна історіографія, попри свої обмеження та упередження, заклала фундамент для подальшого вивчення Поділля, зібравши величезний масив фактичного матеріалу, значна частина якого є унікальною. Підкреслено необхідність критичного підходу до використання цієї спадщини сучасними дослідниками, врахування контексту створення праць та особистостей авторів. Стаття систематизує інформацію про

ключових дослідників та їхній доробок, пропонуючи цілісний погляд на стан вивчення Поділля середини XIX століття в дореволюційну добу.

Ключові слова: історіографія, Поділля, Подільська губернія, середина XIX століття, дореволюційний період, українська історіографія, польська історіографія, російська історіографія, краєзнавство, етнографія, статистика, Юхим Сіцинський, Володимир Антонович, Павло Чубинський, Юзеф Ролле.

Summary. The article is dedicated to a comprehensive analysis of the pre-revolutionary historiography of Podillia in the mid-19th century, viewing it as a crucial stage in the formation of knowledge about the region's history, ethnography, archaeology, statistics, and culture. The aim of the work is the systematization and critical assessment of the research heritage of key figures who studied the Podillian Governorate during the specified period, as well as the identification of the main directions of their scholarly research.

Based on a critical review of the works of leading Ukrainian, Polish, and Russian researchers (including Yukhym Sitsynskyi, Mykola Yavorovskyi, Mykhailo Orlovskyi, Volodymyr Antonovych, Pavlo Chubynskyi, Kostiantyn Mykhalchuk, Mykola Ivanyshev, Kostiantyn Sheikovskyi, Pavlo Hlishchynskyi, Władysław Pobóg-Górski, Aleksander Przeździecki, Edward Rulikowski, Józef Rolle, Mykhailo Drahomanov, Mytrofan Dovnar-Zapolskyi, Oskar Kolberg, Pavel Batiushkov, et al.), their contribution to the study of various aspects of life in Podillia is analyzed. The main research areas are examined: church history and statistics (Yu. Sitsynskyi, M. Yavorovskyi); historical-statistical and geographical descriptions (M. Orlovskyi); source publication and the formation of the Ukrainian historical concept (V. Antonovych); large-scale ethnographic-statistical expeditions and the documentation of folk culture (P. Chubynskyi, O. Kolberg); linguistic studies (K. Mykhalchuk); study of legal aspects (M. Ivanyshev); socio-economic analysis (M. Drahomanov, P. Hlishchynskyi);

research from a Polish perspective with an emphasis on the history of the nobility (szlachta), architecture, and local narratives (A. Przeździecki, E. Rulikowski, J. Rolle); as well as generalizing works within the framework of the official Russian imperial paradigm (P. Batiushkov).

Simultaneously, the article highlights the methodological features, strengths (detail, fieldwork, use of archives, interdisciplinarity), and limitations of the scholarship of that time. The influence of ideological factors (Russian imperial policy, Polish national interests, the emergence of the Ukrainian movement), the authors' personal positions and social backgrounds on the interpretation of historical processes, the selection of sources, and the focus of research is analyzed. Typical features of the era are identified, such as descriptiveness, an insufficient level of source criticism by modern standards, romanticization of the past, and concentration on specific social strata or aspects of life.

It is emphasized that pre-revolutionary historiography, despite its limitations and biases, laid the foundation for further study of Podillia, having collected a vast array of factual material, much of which is unique. The necessity of a critical approach by contemporary researchers when using this heritage is underscored, taking into account the context in which the works were created and the authors' personalities. The article systematizes information about the key researchers and their work, offering a holistic view of the state of study of Podillia in the mid-19th century during the pre-revolutionary era.

Key words: *historiography, Podillia, Podillian Governorate, mid-19th century, pre-revolutionary period, Ukrainian historiography, Polish historiography, Russian historiography, local studies, ethnography, statistics, Yukhym Sitsinskyi, Volodymyr Antonovych, Pavlo Chubynskyi, Józef Rolle.*

Постановка проблеми. Дослідження історії Поділля середини XIX століття значною мірою спирається на багату наукову спадщину, створену в

дореволюційний період численними українськими, польськими та російськими авторами. Праці Юхима Сіцінського, Володимира Антоновича, Павла Чубинського, Юзефа Ролле, Оскара Кольберга та багатьох інших заклали фундамент для вивчення регіону, зібравши величезний масив унікального фактичного матеріалу з історії, етнографії, статистики, археології та інших галузей знань.

Однак ця історіографічна спадщина є вкрай неоднорідною і не позбавлена суттєвих проблем. Створені в умовах Російської імперії, ці праці часто несли на собі відбиток панівних ідеологій (російсько-імперської, польської національної), що впливало на вибір тем, інтерпретацію подій та добір джерел. Крім того, тогочасна наука мала свої методологічні обмеження: недостатній рівень критики джерел, поширення описовості та романтичних підходів, зосередження на певних соціальних групах (часто шляхті або селянстві) при ігноруванні інших аспектів суспільного життя. Різноманіття підходів та фрагментарність багатьох досліджень також ускладнюють формування цілісної картини минулого Подільської губернії.

Як наслідок, виникає проблема критичного осмислення та систематизації цього значного, але складного й суперечливого доробку. Сучасні дослідники потребують узагальнюючого аналізу дореволюційної історіографії Поділля середини XIX століття, який би не лише визначив ключових авторів та основні напрями їхніх досліджень, але й об'єктивно оцінив їхній внесок, методологію та виявив ідеологічні й світоглядні впливи. Відсутність такого комплексного критичного огляду ускладнює адекватне використання праць попередників та об'єктивну реконструкцію історії регіону в зазначений період. Саме на розв'язання цієї проблеми спрямована дана стаття.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності та об'єктивності. Основним методом є історіографічний аналіз,

що включає критичний розгляд праць дореволюційних дослідників Поділля як історичних джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний етап вивчення історії та історіографії дореволюційного Поділля характеризується відходом від імперських та радянських концептуальних схем і прагненням до формування нового, об'єктивнішого погляду на минуле регіону. Дослідження спрямовані на переосмислення регіональної історії крізь призму національних інтересів України, водночас враховуючи багатостітнічність та полікультурність Поділля. Актуальним завданням є створення цілісного наукового уявлення про історичний розвиток краю, його роль та місце в загальноукраїнському та європейському контекстах.

Значний внесок у розвиток цих досліджень на сучасному етапі здійснив Л. В. Баженов [2]. Його фундаментальні монографії та численні наукові статті охоплюють широке коло питань історії Поділля. Важливою є його організаційна діяльність зі створення наукового центру дослідження історії Поділля та формування відповідної наукової школи, що забезпечило якісно новий рівень вивчення минулого краю. Завдяки його зусиллям було значною мірою систематизовано інформацію про дослідників Поділля XIX–XX століть, введено до наукового обігу нові архівні джерела та розроблено аспекти методології регіональних історичних досліджень. Це дозволило створити більш комплексне уявлення про дореволюційну історію та історіографію Поділля.

Поряд із ним, різні аспекти історіографії та історії Подільської губернії XIX століття досліджували й інші сучасні науковці. Свої праці цій проблематиці присвятили, зокрема, С. Е. Баженова, А. Б. Задорожнюк, О. Б. Комарніцький, А. Г. Філінюк, А. А. Криськов, Я. С. Галецька, С. М. Єсюнін, В. В. Кундельський, А. М. Боднар, Т. Ю. Холковська та інші дослідники.

Вивчення історіографії Поділля XIX століття сучасними науковцями має важливе значення для розвитку української історичної науки.

Колективні зусилля дослідників сприяють формуванню критичного, позбавленого ідеологічних напашарувань минулого, погляду на історію регіону та його наукове осмислення попередниками.

Формулювання цілей статті полягає в систематизації та аналізі доробку ключових дослідників дореволюційної доби (українських, польських, російських), які вивчали різні аспекти історії, етнографії, статистики, археології та культури Поділля середини XIX століття. Визначенні основних тематичних та методологічних напрямів досліджень Поділля, характерних для історіографії зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Юхим Йосипович Сіцінський (1859–1937) [13] був одним із перших, хто здійснив настільки масштабне, систематичне й глибоке дослідження історії, археології, архітектури та етнографії Поділля. Його праці заклали фундамент для подальшого вивчення регіону. Він зібрав величезний масив фактичного матеріалу. "Исторические сведения о приходах и церквах...", "Археологическая карта..." вражають деталізацією та прагненням до максимальної повноти даних про окремі села, храми, монастирі, городища. Сіцінський активно працював з архівними документами (церковними метриками, візитаціями, актами), епіграфічними пам'ятками (написами на дзвонах, стінах, надгробках) і, що особливо цінно, проводив численні польові дослідження – особисто відвідував об'єкти, проводив опитування місцевих жителів, робив замальовки, фотографував.

У його творчому доробку понад 300 наукових праць, і 150 статей-рецензій. Його внесок у дослідження Поділля середини XIX століття є надзвичайно вагомим і багатограним, навіть попри те, що не завжди виділений в окремі праці, присвячені виключно цьому періоду. Його наукова спадщина містить дослідження історії населених пунктів та окремих місцевостей. Зокрема, в 1895 р. було опубліковано дослідження "Город Каменец Подольский. Историческое описание", а в 1911 р. "Исторические

местности Подолии и их достопримечательности". І хоча роботи охоплюють ширший хронологічний діапазон, але вони обов'язково містили розділи або відомості, що стосувалися розвитку цих місць під владою Російської імперії у XIX столітті, включаючи його середину (адміністративні зміни, населення, забудова, значні події). Він зберіг детальну інформацію про архітектурні особливості, стан збереження та історію церковних будівель. Він зафіксував архітектурну спадщину, що походила з середини XIX ст. або активно використовувалася. Систематизував та узагальнив знання про історію регіону, де середина XIX ст. поставала як складова частина історичного процесу.

Водночас, у час, коли домінували загальноімперські наративи, дослідник приділяв величезну увагу саме локальній історії – окремим парафіям, містечкам, монастирям, підкреслюючи їхню унікальність та значення.

Як православний священник і діяч, офіційної церковної структури (Єпархіального комітету), Сіцинський працював у межах ідеології Російської імперії та Російської православної церкви. Це могло впливати на його інтерпретацію певних подій, особливо тих, що стосувалися історії Унійної церкви, польського панування чи католицизму, які часто подавалися в негативному світлі. Акцент робився на православній історії краю, і попри величезну джерельну базу, рівень критичного аналізу джерел не завжди був достатньо глибоким за сучасними мірками. Іноді Сіцинський міг некритично сприймати місцеві легенди чи перекази, а багато його праць мають переважно описовий характер. Аналітична складова, порівняльний аналіз з іншими регіонами та глибоке теоретичне осмислення історичних процесів не завжди були його пріоритетом.

Також визначне місце в дослідженні історії церкви та населених пунктів Поділля займає Микола (Николай) Яворовський (1842–1919) [16]. Оцінюючи дослідження та його діяльність, важливо виходити з позиції

довголітнього редакторства "Подольских епархиальных ведомостей" (далі – ПЄВ) та авторства праць переважно з церковної історії. Як редактор, він надавав можливість багатьом іншим дослідникам (включаючи на початковому етапі й Ю. Сіцінського) публікувати свої розвідки, джерельні матеріали та спостереження. Це стимулювало розвиток місцевих історико-краєзнавчих студій. Завдяки ПЄВ було зібрано й опубліковано колосальний обсяг інформації про історію парафій, монастирів, духовенства, церковних шкіл, будівництва храмів, а також статистичні дані по Подільській єпархії за тривалий період. Цей масив даних, хоч і специфічний, але є цінним джерелом.

Яворовський сам був автором численних статей, оглядів та статистичних звітів, присвячених історії та сучасному (для нього) стану Подільської єпархії. Ці праці містять важливу інформацію про офіційне життя Православної церкви в регіоні. Тривале перебування Яворовського на посаді редактора забезпечило стабільний і регулярний вихід видання. Це сприяло послідовному накопиченню краєзнавчої інформації протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Однак, як офіційне видання єпархії, ПЄВ під редакцією Яворовського суворо дотримувалося ідеології Російської православної церкви та самодержавства. Він підтримував русифікацію подільського населення та займав антикатолицькі позиції при висвітленні релігійної історії.

Важливою фігурою для історіографії Поділля, оскільки його дослідження є одними із небагатьох комплексних джерел саме з середини ХІХ століття, є Михайло Орловський (Псель) (1807–1887) [9]. Його найвідоміші праці – це історико-статистичні та географічні нариси, що друкувалися як вступні статті або розділи в офіційних щорічних виданнях "Пам'ятних книжках Подільської губернії", "Краткого историко-статистического очерка Подольской губернии". Публікував окремі статті та матеріали в офіційній газеті "Подольские губернские ведомости".

Як співробітник губернського статистичного комітету, його головним завданням був збір та публікація статистичних даних (про населення, сільське господарство, промисли, торгівлю, освіту тощо) та географічних описів. Попри можливі неточності, ці дані є безцінним джерелом для реконструкції соціально-економічного стану Поділля того часу. Поєднуючи сухі статистичні дані з історичними нарисами та географічними описами, він намагався дати цілісне уявлення про губернію, що було прогресивним підходом для офіційних видань середини XIX століття. У своїх описах Орловський часто включав короткі відомості про населення, його звичаї та побут, збагачуючи свої праці етнографічною цінністю. Однак слід пам'ятати, що, будучи імперським чиновником, його дослідження неминуче відображали офіційну точку зору Російської імперії. Тому в ряді випадків він позитивно відображав російську адміністрацію, використовував імперську термінологію та підходи до класифікації населення, упереджено ставився до польського населення чи інших конфесій.

Постаттю першої величини в українській історіографії другої половини XIX століття є Володимир Антонович (1834–1908) [1]. І хоча він не написав окремих монографій, присвячених виключно Поділлю, його внесок у вивчення краю є величезним і багатограним, хоча й часто непрямим.

Оцінюючи його дослідження стосовно Поділля, можна виділити наступні аспекти. Він зробив доступними для науковців тисячі документів з історії Правобережної України XVI-XVIII ст., серед яких величезна кількість стосується безпосередньо Поділля (акти про землеволодіння, заселення краю, соціальну боротьбу, гайдамаччину, церковну історію тощо). Без цієї джерельної бази глибоке вивчення історії Поділля того періоду було б неможливим. Антонович послідовно обстоював окремішність української історії та культури. Його праці з історії Великого князівства Литовського та козаччини давали змогу розглядати історію Поділля не лише в контексті

польського чи російського панування, а як невід'ємну частину загальноукраїнського історичного процесу.

Він розумів важливість етнографічних даних для історичних реконструкцій, що розширювало предметне поле досліджень, актуальне і для Поділля. Однак Антонович не створив жодної узагальнюючої праці з історії Поділля. Інформація про регіон у його власних працях є фрагментарною, поданою в контексті ширших тем. Його суворий позитивізм та акцент на "дрібних фактах" іноді обмежували його можливості у створенні широких історичних синтезів та теоретичних узагальнень. І хоча Володимир Антонович не був спеціалізованим істориком саме Поділля, він відіграв фундаментальну роль у розвитку досліджень Подільського краю, заклавши міцні підвалини для подальших наукових пошуків.

Масштабні етнографічно-статистичні дослідження Південно-Західного краю (1869–1870), що охопили і Подільську губернію, здійснив Павло Чубинський (1839–1884) [14]. Він зібрав багатий матеріал про традиції, звичаї, обряди, пісні, казки та легенди Поділля, який опублікував в багатотомних "Трудах этнографическо-статистической экспедиции...". Це багатотомне дослідження є справжнім скарбом для вивчення етнографії та фольклору Поділля середини XIX століття.

Завдяки його записам сучасні дослідники мають змогу відтворити повсякденне життя і світогляд подолян XIX століття. Застосовуючи науковий підхід до збору та класифікації даних про населення Поділля, науковець зумів створити цілісну картину соціокультурного життя регіону.

У своїх дослідженнях він описував соціально-економічні умови життя подолян, особливо селянства. Це дало змогу глибше зрозуміти становище українського селянства в умовах кріпацтва та його довготривалих наслідків. Своїми працями він сприяв популяризації культури Подільського краю, що

відіграло важливу роль у формуванні національної свідомості як серед місцевого населення, так і за його межами.

Водночас, як і будь-яка робота, його дослідження мали певні обмеження, зумовлені особливостями епохи та об'єктивними труднощами проведення масштабних польових досліджень. Зокрема, він мав обмежений доступ до окремих верств населення, через що менш поширені обряди могли залишитися поза його дослідницькою увагою. Його дослідницька увага була переважно зосереджена на селянстві, тоді як окремі аспекти життя заможних верств суспільства залишилися менш висвітленими. Крім того, політична ситуація в Російській імперії могла призводити до замовчування або викривлення деяких аспектів української культури в працях Чубинського з метою уникнення конфлікту з офіційною владою.

Значний вплив на дослідження Подільської губернії середини XIX ст. мали праці українського етнографа, історика і громадського діяча, Костянтина Яковича Терещенка (1818–1881) [13]. Його праці були присвячені побуту, культурі та соціально-економічному життю регіону. У своїх роботах він особливо відзначав виняткову родючість подільських земель, що слугували міцною основою для розвитку сільськогосподарського виробництва. Він також детально описав розвиток місцевих ярмарків і торгівлі, які процвітали майже в кожному місті та містечку губернії. У своїх працях Терещенко не оминав і важкого становища селян Подільської губернії, значна частина яких перебувала у кріпацькій залежності аж до реформи 1861 року.

Одним із перших дослідників, які систематично вивчали діалекти Поділля та активно займалися просвітницькою роботою серед селян Подільської губернії, був Костянтин Петрович Михальчук (1841–1914) [8]. Він здійснив перше системне наукове дослідження говірок Подільської губернії, задокументувавши унікальні мовні особливості різних районів регіону. Його праця "Наречия, поднаречия и говоры южнорусского языка"

стала першою серйозною спробою систематизації та класифікації українських діалектів, включаючи подільські. Михальчук одним із перших почав розглядати мовні явища Поділля у тісному зв'язку з етнографією, історією та культурою регіону, що дало змогу створити цілісну картину культурно-мовного ландшафту Подільської губернії. Він розробив та застосував оригінальну методологію польових лінгвістичних досліджень, яка передбачала безпосереднє спілкування з представниками різних соціальних груп і ретельне фіксування їхнього мовлення, що забезпечило високу достовірність зібраного матеріалу.

Однак Михальчук часто розглядав мовні явища Поділля переважно статично, недостатньо враховуючи історичний розвиток діалектів та вплив мовних контактів протягом різних історичних періодів. Порівнюючи сучасні йому говірки з історичними формами мови, він спирався на обмежену кількість історичних джерел, що іноді призводило до дещо спрощених історико-лінгвістичних висновків.

Особливу увагу правовим аспектам життя Поділля приділяв видатний український історик права Микола Дмитрович Іванишев (1811-1874) [7]. Будучи ректором Київського університету Святого Володимира та активним діячем Київської археографічної комісії, він докладав значних зусиль до виявлення, збору та публікації історичних документів, що стосувалися і Поділля. Публікація джерел (грамот, актів тощо) у виданнях Комісії, зокрема в "Архиве Юго-Западной России", мала неоціненне значення, адже робила першоджерела доступними для широкого кола дослідників та забезпечувала їх збереження для майбутніх поколінь. Представляючи академічну науку свого часу, дослідник відзначався великою ретельністю у роботі з документами (наскільки це було можливо за тогочасних умов), прагненням до систематизації та аналізу фактів. Цінним внеском Іванишева було його особлива увага до правових аспектів життя Поділля, зокрема історії землеволодіння, судочинства та правових звичаїв.

До певних обмежень його досліджень, на нашу думку, слід віднести домінування офіційної російської ідеології, що неминуче впливало на інтерпретацію подій, вибір тематики та розстановку акцентів. Відповідно, історія регіону розглядалася переважно через призму російської державності, тоді як менша увага приділялася соціальній історії, економічним процесам "знизу" та повсякденному життю населення. Діяльність Археографічної комісії та наукові інтереси самого Іванишева були значною мірою зосереджені на більш ранніх періодах історії (княжа та литовсько-польська доба), хоча середина XIX століття вже була для нього сучасністю.

Чималий внесок у вивчення етнографії та фольклору Поділля вніс Каленик Васильович Шейковський (1835–1903) [15]. Він став одним із піонерів систематичного збору та аналізу етнографічних матеріалів про подолян. Його праця "Побут подолян" (1860) започаткувала окремий напрям досліджень, ставши першою публікацією, спеціально присвяченою етнографії та фольклору Поділля, і таким чином стимулювала інтерес інших науковців до цього регіону. Публікуючись у періодичних виданнях, він популяризував народну культуру серед широких верств населення, роблячи її більш доступною. Важливим аспектом його діяльності було налагодження наукових зв'язків з іншими дослідниками, зокрема з Михайлом Орловським, який передав йому значну кількість матеріалів для праці "Побут подолян".

У своїх працях він переважно зосереджувався на окремих аспектах побуту та фольклору подолян, не вдаючись до комплексного аналізу соціально-економічних і політичних умов регіону. Це, своєю чергою, обмежувало повноту розуміння культурного життя Поділля того часу. Також слід зазначити, що у працях Шейковського відчувався брак критичного підходу до зібраних матеріалів, що потенційно могло призводити до певної ідеалізації або спотворення реальної картини народного життя.

Серед дослідників Подільської губернії середини XIX століття варто згадати і Павла Гліщинського [4]. Будучи бібліотекарем і викладачем Подільської духовної семінарії, він у 1850 році за дорученням адміністрації розпочав збір матеріалів для історико-статистичного огляду Подільської єпархії. Його рукопис був опублікований у «Подільських єпархіальних відомостях» у 1862 році. Він став одним із перших, хто намагався створити комплексний опис Подільської єпархії, що стало важливим кроком у розвитку краєзнавства регіону. Однак його дослідження спиралися на досить вузьке коло джерел, що обмежувало глибину та об'єктивність аналізу. Передчасна смерть автора також призвела до того, що дослідження залишилося незавершеним, що, безумовно, вплинуло на його повноту та системність.

Значну увагу ключовим подіям та явищам середини XIX століття на Поділлі приділяв у своїх історичних дослідженнях і Михайло Драгоманов (1841-1895) [5]. Його праці містять глибокий аналіз та дослідження подій, процесів і явищ, що безпосередньо стосувалися Поділля середини XIX століття. Серед основних тем його досліджень були скасування кріпосного права, становище селянства та аграрні відносини. Окрему увагу він приділяв напруженим відносинам та формуванню українського національного руху в контексті протистояння та діалогу з польським національним рухом. Застосовуючи більш сучасну для свого часу методологію, він прагнув до об'єктивності, ретельного аналізу джерел, відходячи від романтичних узагальнень своїх попередників. Це дозволяло йому здійснювати глибший аналіз соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися на Поділлі.

Також він активно використовував фольклорні матеріали (пісні, перекази) для реконструкції народного світогляду, ставлення до подій, соціальної пам'яті. Це дає уявлення про настрої населення Поділля в середині XIX століття. Глибоко аналізував складні взаємини між

українським населенням та польською шляхтою, культурні та політичні впливи на Поділлі, що було ключовим для розуміння регіону. Розглядаючи події на Поділлі не ізольовано, а в контексті загальноукраїнських процесів, і в порівнянні з іншими європейськими країнами,

Поряд із величезними здобутками дослідника, були, як на наш погляд, і деякі прорахунки. Зокрема, багато праць Драгоманова мали полемічний характер, і були спрямовані проти опонентів. Це іноді призводило до загострення певних аспектів або вибіркового використання фактів для підсилення аргументації. Працюючи значну частину життя в еміграції, дослідник мав обмеженіший доступ до первинних архівних матеріалів, зокрема місцевих подільських, що накладало відбиток на дослідження. Також, будучи активним громадсько-політичним діячем з виразними ліберальними, федералістськими, антиклерикальними поглядами, Драгоманов міг інтерпретувати події крізь призму своїх переконань. Це могло впливати на оцінку ролі певних соціальних груп, політичних течій чи інституцій (наприклад, церкви) на Поділлі.

Праці Михайла Драгоманова є надзвичайно цінним джерелом для розуміння соціально-політичної та культурної історії Поділля середини XIX століття завдяки його критичному підходу, увазі до соціальних питань та широкому контекстуальному аналізу.

До кола діячів, які вплинули на розвиток Подільської губернії середини XIX століття, варто віднести також лікаря і педагога Миколу Івановича Пирогова (1810–1881) [10]. Попри те, що його основні наукові здобутки пов'язані з медициною, хірургією та педагогікою, його діяльність на Поділлі мала значний вплив на розвиток освіти, охорони здоров'я та громадського життя краю. Його безпосередня присутність та активна діяльність у регіоні сприяли підвищенню медичної культури та поліпшенню якості медичної допомоги населенню. Водночас слід зазначити, що він не залишив після себе спеціалізованих наукових досліджень з історії,

етнографії чи географії Поділля, оскільки його діяльність у регіоні мала переважно практичний та адміністративний характер.

Особливо цінним джерелом інформації про історію та археологію Подільської губернії середини XIX століття, з огляду на втрату багатьох описаних ним пам'яток, є дослідження Владислава Побуг-Гурського (1811-1882) [11]. Застосовуючи комплексний підхід, що поєднував археологічні, історичні та етнографічні методи, дослідник зумів створити більш цілісну картину минулого регіону. Він прагнув встановити зв'язок між археологічними знахідками, письмовими джерелами та народними переказами. Важливо, що у своїх дослідженнях він враховував місцеві особливості, традиції та історичні умови розвитку окремих територій Поділля, уникаючи спроб підлаштувати їх під загальні теоретичні норми. Його детальні топографічні описи археологічних пам'яток Поділля мали велике значення, оскільки дозволили зберегти інформацію про розташування об'єктів, значна частина яких до нашого часу не збереглася.

Однак слід зазначити, що, будучи представником польської інтелігенції, він часто інтерпретував історичні та археологічні знахідки з позиції польських культурних і політичних інтересів, нерідко применшуючи українську складову в історії регіону. Вивчаючи історію Подільської губернії, він часто спирався переважно на польські джерела, недостатньо використовуючи або ігноруючи українські, російські та інші матеріали, що призводило до певної однобічності його висновків. Його роботам був притаманний романтичний підхід до історії, характерний для польської історіографії того часу, що іноді призводило до ідеалізації певних історичних періодів (особливо Речі Посполитої) та перебільшення ролі польської шляхти в розвитку регіону. Зосереджуючись переважно на археології та політичній історії, дослідник приділяв недостатньо уваги соціально-економічним процесам у Подільській губернії, що робило його історичну картину певною мірою неповною.

Значний внесок у вивчення історії та культури Східної Європи, зокрема Поділля, зробив польський історик, письменник і дослідник Олександр Пшездзецький (Aleksander Przeździecki) (1814–1871) [19]. У своїй праці "Podole, Wołyń, Ukraina" (1861) він детально описав історичні події, побут, архітектуру та етнографію цього регіону. Він зібрав та систематизував значний обсяг інформації про Поділля, включаючи цінні описи замків, церков, міст і сіл, багато з яких на той час вже перебували в руїнах. Дослідник виявив особливу ретельність у фіксації топографії, архітектурних пам'яток і місцевих легенд. Зокрема, його описи Кам'янця-Подільського та інших подільських фортець вражають точністю й багатством деталей, що сприяє глибшому розумінню історичного контексту регіону. Пшездзецький приділяв значну увагу побуту та звичаям різних етнічних груп населення Поділля, включаючи українців, поляків та євреїв, що сприяло збереженню цінного матеріалу про культурну спадщину. Це надає сучасним історикам важливі матеріали для реконструкції соціального життя Поділля XIX століття. Його праці привернули увагу європейської інтелігенції до Поділля, підкресливши його значення як важливого історичного й культурного осередку Речі Посполитої та її східного прикордоння.

Будучи представником польської шляхти, Олександр Пшездзецький часто інтерпретував історію Поділля з позиції польської культури та політики, що призводило до применшення ролі українського населення або ігнорування його самобутності. Це, безумовно, призводило до певної односторонності у висвітленні історичних подій. Його стиль письма часто відзначався романтичним ідеалізмом, характерним для літератури XIX століття. Хоча він і створював яскраві описи, об'єктивний аналіз іноді поступався місцем художнім образам та емоційним оцінкам. Пшездзецький нерідко покладався на усні перекази, легенди та старі хроніки без належної критичної перевірки їхньої достовірності. Наприклад, в описах подільських

замків він повторює непідтверджені історичні історії, що ускладнює використання його праці як виключно наукового джерела.

Попри зазначені особливості, дослідження Олександра Пшездзецького щодо Поділля мають незаперечну історико-культурну цінність, оскільки зберегли важливу інформацію про регіон у період його перебування під владою Російської імперії. Водночас їхня суб'єктивність, романтичний підхід та недостатній критичний аналіз джерел вимагають від сучасних дослідників обережного ставлення та обов'язкового доповнення його праць іншими джерелами для створення повноцінної історичної картини.

Історією Правобережної України, зокрема Поділля, займався також польський історик, краєзнавець, археолог та етнограф Едвард Руліковський (Edward Rulikowski) (1825–1900) [20]. Хоча його найвідоміші праці стосуються Київщини, зокрема фундаментальний "Опис повіту Васильківського...", він також зробив значний внесок у вивчення інших регіонів, включаючи Поділля, зокрема через активну участь у підготовці монументального "Географічного словника Королівства Польського та інших слов'янських країв" (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich).

Оцінюючи його дослідження, що стосувалися Подільської губернії середини XIX століття, варто відзначити як позитивні, так і потенційно слабкі сторони. Руліковський відзначався особливою ретельністю у зборі даних. Він активно працював з архівними документами, проводив польові дослідження, фіксував усні свідчення, легенди, описував звичаї, побут та топоніміку. Для Поділля це мало особливе значення, оскільки сприяло збереженню унікальної інформації про населені пункти, місцеву історію та етнографічні особливості, які інакше могли б бути втрачені. Його праці відзначалися поєднанням елементів історії, географії, етнографії та археології, що дозволяло створити більш цілісне уявлення про регіон, ніж у

працях, що обмежувалися лише одним аспектом. Особливо цінною була його увага не лише до загальних історичних процесів, але й до історії окремих місцевостей, маєтків та родин. Його описи в "Географічному словнику..." часто є чи не найдетальнішими джерелами з історії багатьох подільських сіл та містечок середини XIX століття.

З іншого боку, будучи представником польського землевласницького класу, він міг неминуче розглядати історію та соціальні процеси крізь призму інтересів і світогляду свого стану. У його працях простежується певна ідеалізація ролі польської шляхти в історії регіону. Він також приділяв менше уваги життю українського селянства та інших етнічних груп, розглядаючи їх переважно як об'єкт етнографічного опису. Крім того, для його праць характерна певна романтизація минулого, використання стереотипів щодо "народного характеру" та своєрідна інтерпретація історичних подій.

Оскільки праці Руліковського були написані польською мовою, вони природно фокусувалися на аспектах, що були цікаві польськомовної аудиторії того часу, що могло впливати на вибір тем та акцентів у його описах Поділля. В цілому, дослідження Едварда Руліковського, що стосуються Подільської губернії середини XIX століття, є надзвичайно цінним джерелом фактичної інформації, особливо на локальному рівні.

Автором численних праць з історії Поділля, зокрема соціальних та культурних аспектів життя в губернії у XIX столітті, був польсько-український історик, письменник і краєзнавець Юзеф Ролле (Józef Rolle), 1830–1894) [21], який часто писав під псевдонімом Dr. Antoni J. Будучи за фахом польським лікарем, він тривалий час мешкав у Кам'янці-Подільському. Його численні історичні нариси та оповідання були переважно присвячені саме Подільській губернії та прилеглим землям, охоплюючи період від XVII до XIX століття.

Ролле мав доступ і активно використовував подільські архіви, зокрема документи магістратів, судів (городських і земських), приватні родинні архіви польської шляхти, які були малодоступні або ігнорувалися іншими істориками. Це дозволило йому ввести в науковий обіг величезний масив раніше невідомих фактів. Завдяки багаторічному проживанню на Поділлі, Ролле досконало знав місцеві звичаї, топографію, суспільні відносини та "дух місця", що надавало його описам особливої жвавості та достовірності в деталях. На відміну від багатьох істориків того часу, що зосереджувалися на політичних подіях, Ролле приділяв велику увагу повсякденному життю, історії окремих родин (переважно шляхетських), біографіям цікавих особистостей (авантюристів, діячів церкви, місцевих поміщиків), побутовим конфліктам, культурним явищам. Це робить його праці цінним джерелом для вивчення саме суспільства Поділля.

Він був також талановитим оповідачем. Його нариси написані живою, образною мовою, легко читаються і здатні зацікавити історією широке коло читачів. Він майстерно відтворював атмосферу епохи.

Однією з головних критичних зауважень академічних істориків щодо праць Ролле є його схильність до художньої вигадки. Заради цікавого сюжету та літературного ефекту він міг домислювати деталі, вільно поводитися з хронологією, прикрашати події або надавати надто суб'єктивні характеристики персонажам. Тому його роботи не завжди є строго достовірними в усіх деталях. Їм часто бракувало глибокого аналізу загальних історичних процесів та соціально-економічних чинників. Подібно до багатьох польських дослідників того часу, Ролле зосереджувався переважно на історії та житті польської шляхти Поділля. Історія українського селянства, міщанства та інших етнічних груп часто залишалася на другому плані або подавалася крізь призму сприйняття панівного класу. На інтерпретацію подій та характеристики історичних діячів могли впливати його особисті симпатії чи антипатії, а також

консервативні погляди. Іноді він намагався пояснювати вчинки історичних осіб з точки зору їхнього психологічного стану чи здоров'я, що не завжди підкріплювалося достатніми доказами.

В цілому, з нашої точки зору, праці Юзефа Ролле є надзвичайно цінним, хоча й специфічним джерелом для вивчення історії Подільської губернії, особливо її соціального та культурного життя у XVIII-XIX століттях.

Видатний історик, економіст, етнограф та архівіст білоруського походження Микола Варфоломійович Довнар-Запольський (1867–1934) [6] опосередковано торкався історії Поділля, зробивши значний внесок у розвиток української, білоруської та російської історіографії. Поділля середини XIX століття не було центральним об'єктом його спеціальних монографічних досліджень. Однак його праці з соціально-економічної історії України та Російської імперії опосередковано стосувалися Поділля як складової частини цих ширших систем. Його найвідомішим дослідженням, що стосується Подільської губернії, є "Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губернии". Хоча ця книга охоплює 1913 рік, а не середину XIX століття, вона є надзвичайно цінним першоджерелом для вивчення Поділля напередодні Першої світової війни. Вона містить величезний масив структурованої інформації, включаючи переліки установ (адміністративних, судових, освітніх, медичних, релігійних), списки посадових осіб, дані про промислові підприємства, банки, торгові установи, інформацію про землевласників тощо. Отже, хоча ця книга безпосередньо не досліджує Поділля середини XIX століття, вона є першоджерелом величезної цінності для вивчення соціально-економічного стану Поділля (та сусідніх губерній) на початку XX століття, демонструючи зміни, що відбулися за півстоліття.

Праці Миколи Варфоломійовича Довнар-Запольського є надзвичайно важливими для розуміння широкого соціально-економічного контексту розвитку Подільської губернії в середині XIX століття. Його дослідження відзначаються методологічною строгістю, глибокою опорою на джерела та детальним аналізом економічних процесів.

Фундаментальне значення для вивчення народної культури багатьох регіонів України, включно з Поділлям, має дослідження видатного польського етнографа, фольклориста та композитора Оскара Кольберга (Oskar Kolberg, 1814–1890) [17]. Його дослідження, присвячені Подільській губернії середини XIX століття (матеріали збиралися переважно в цей період, хоча том "Поділля" ("Podole") з його серії "Lud. Jego zwyczaj..." був опублікований посмертно), мають низку важливих позитивних аспектів. Автор поставив собі за мету створити максимально повний опис народної культури Поділля. Його том "Поділля" містить величезний масив цінних даних про календарні та родинні звичаї й обряди (весілля, хрестини, похорони), народні пісні різних жанрів (часто з нотними записами, що є унікальним), усну прозу (казки, легенди, перекази) тощо. Важливо, що матеріали збиралися безпосередньо шляхом спілкування з місцевим населенням, переважно українськими селянами Поділля, що робить його працю надзвичайно цінним першоджерелом. Він зберіг величезний пласт народної культури, яка швидко змінювалася під впливом часу і могла бути безповоротно втрачена. Його описи обрядів, елементів одягу та побутових предметів часто відзначаються особливою скрупульозністю та деталізацією. Попри те, що Оскар Кольберг був польським дослідником, його праця є одним із найбагатших і найцінніших зібрань матеріалів саме з української народної культури Поділля середини XIX століття.

Разом з тим, його сприйняття, відбір матеріалу та інтерпретації могли певною мірою зазнавати впливу його власного культурного походження, освіти та панівних суспільних уявлень того часу. Також, специфіка

комунікації між представниками різних соціальних верств могла призводити до певних неточностей або непорозумінь під час фіксації етнографічного матеріалу. Подібно до багатьох збирачів фольклору його епохи, Кольберг міг підсвідомо надавати перевагу тим аспектам культури, які здавалися йому найбільш "архаїчними", "чистими" або "мальовничими", потенційно приділяючи менше уваги новішим явищам, соціальним проблемам чи аспектам повсякденності, що не цілком відповідали ідеалізованому образу "народу". Хоча обсяг зібраного ним матеріалу є вражаючим, він був зібраний у конкретних місцевостях та від певних інформаторів. Тому залишається відкритим питання, наскільки повно він відображає всі локальні варіації та особливості різних соціальних груп Поділля того часу.

В цілому, дослідження Оскара Кольберга щодо Поділля середини XIX століття є безцінним скарбом етнографічних та фольклорних матеріалів. Його систематичність, деталізація та опора на безпосередні польові записи роблять цю працю одним з найважливіших джерел для вивчення української народної культури регіону того періоду.

Унікальну перспективу "зсередини" на події в Подільській губернії середини XIX століття відобразив Павло Гліщинський, польський землевласник, агроном і редактор польськомовного фахового часопису "Rolnik, czasopismo dla gospodarzy wiejskich" ("Хлібороб, часопис для сільських господарів"). Цей часопис виходив у Летичеві Подільської губернії з 1860 року і був присвячений питанням сільського господарства, економіки та суспільного життя, пов'язаного з аграрною сферою. Він став виразником думок, дискусій, побоювань та сподівань саме подільських землевласників у важливий пореформений період історії. Значна частина матеріалів мала практичний характер, включаючи поради щодо ведення господарства, економічні розрахунки та огляди ринків, що відрізняє його від суто історичних чи етнографічних досліджень. Обговорюючи питання

праці, землі та кредиту, Павло Гліщинський опосередковано висвітлював соціальні відносини в подільському селі того часу [4].

Негативною стороною його дослідження, як на нашу думку було те, що він писав для землевласників і з позицій їхніх інтересів. Погляди, прагнення та становище українського селянства висвітлювалися переважно крізь призму їхньої ролі як робочої сили або суб'єктів реформи. Основна увага приділялася сільському господарству та економіці. Інші аспекти життя Поділля – висвітлювалися значно менше або зовсім не висвітлювалися. Його публікації - це переважно публіцистика та фахові статті, а не глибокі академічні дослідження з критичним аналізом джерел чи широкими історичними узагальненнями. У висвітленні конфліктних питань (наприклад, умов звільнення селян, розмірів наділів, трудових відносин) позиція автора та часопису, природно, була на боці землевласників.

Свою увагу Подільській губернії приділяли також представники російського істеблішменту. Одним із таких був Павло Миколайович Батюшков (1811–1892) [3], російський історик, етнограф та державний діяч, відомий передусім як ініціатор та головний редактор серії фундаментальних історико-статистичних описів західних губерній Російської імперії. Одним із томів цієї серії стала праця "Подолія. Историческое описание", видана в Санкт-Петербурзі в 1891 році. Хоча ця праця була опублікована значно пізніше середини XIX століття, вона безпосередньо стосується цього періоду, оскільки мала на меті описати історію та стан губернії, використовуючи дані, зібрані протягом XIX століття, включно з його серединою. Праця Батюшкова, як колективний проект під його редакцією, мала на меті надати максимально повний, енциклопедичний опис регіону, охоплюючи географію та природу, історію (від найдавніших часів до кінця XIX століття) та статистику населення (демографію, етнічний склад) тощо. Видання базувалося на значному масиві офіційних даних російських державних установ, включаючи статистичні комітети, міністерства,

церковні архіви та адміністративні звіти. Це робить його цінним джерелом фактичної, особливо кількісної, інформації за середину XIX століття, яка могла бути менш доступною для інших дослідників. Том мав чітку структуру, що значно полегшує пошук інформації з конкретних питань, таких як дані про землеволодіння, кількість населення в містах або історія певного монастиря. Книга містить огляд історії Поділля, який, хоча й написаний з певної імперської позиції, є спробою узагальнення історичного процесу в регіоні, включаючи події середини XIX століття.

Однак слід чітко усвідомлювати, що це дослідження глибоко просякнуте офіційною російсько-імперською ідеологією. Її метою було довести споконвічну російськість ("общерусскость") Подільської губернії, виправдати російське панування та підкреслити негативну роль польського впливу й католицизму. Ця ідея пронизує весь виклад, критерії відбору фактів та їхню інтерпретацію. Факти, що не узгоджувалися з офіційною концепцією, такі як свідчення про українську ідентичність, позитивні аспекти польської культурної присутності чи історія Унійної церкви до її ліквідації, могли ігноруватися, применшуватися або подаватися у викривленому світлі. У викладі спостерігається надмірна увага до діяльності державних інституцій та Російської православної церкви в регіоні.

Праця Павла Батюшкова "Подолія" є надзвичайно цінним, хоча й складним у використанні джерелом. Її позитивною стороною є величезний масив зібраної фактичної інформації, особливо офіційної статистики та даних про адміністративний, економічний і церковний устрій Поділля середини XIX століття. Її головним недоліком є глибока просякнутість офіційною російсько-імперською ідеологією, що робить історичний наратив та інтерпретації вкрай упередженими.

Таким чином, проведений у статті комплексний аналіз доробку дослідників дореволюційної доби дозволив виявити значний внесок,

зроблений ними у вивчення історії, етнографії, археології, статистики та культури Поділля середини XIX століття. Завдяки зусиллям цілої плеяди українських, польських та російських науковців, серед яких чільне місце посідають Юхим Сіцінський, Володимир Антонович, Павло Чубинський, Микола Іванишев, Юзеф Ролле, Олександр Пшездзецький, Едвард Руліковський, Оскар Кольберг, Михайло Орловський, Павло Батюшков та багато інших, було накопичено величезний масив емпіричного матеріалу, значна частина якого зберігає свою наукову цінність і донині. Були закладені основи для подальших досліджень регіону, здійснено перші спроби систематизації знань, опубліковано важливі джерела, зафіксовано унікальні етнографічні та фольклорні пам'ятки, описано численні населені пункти, церковні парафії та археологічні об'єкти. Дослідження охоплювали широкий спектр напрямів – від детальних статистичних оглядів та церковно-історичних розвідок до масштабних етнографічних експедицій та історико-краєзнавчих описів.

Водночас проведення дослідження чітко продемонструвало неоднорідність, внутрішню суперечливість та значні обмеження історіографічної спадщини дореволюційної доби. Праці створювалися в складних умовах Російської імперії, що неминуче накладало відбиток на вибір тем, методологію та інтерпретації. Дослідження часто були позначені впливом панівних ідеологій – російсько-імперської (з акцентом на "общерусскости", православ'ї, критиці польського впливу та католицизму) або польської (з фокусом на історії Речі Посполитої, ролі шляхти, часто з романтизацією минулого та ігноруванням українського фактора). Методологія тогочасної науки, попри значні досягнення окремих авторів у польових чи архівних дослідженнях, загалом характеризувалася описовістю, недостатнім рівнем критики джерел за сучасними мірками, подекуди некритичним сприйняттям місцевих переказів чи суб'єктивізмом. Тематичний фокус досліджень також був нерівномірним: значна увага

приділялася політичній історії, історії церкви, життю панівних верств (шляхти), тоді як соціально-економічні процеси "знизу", повсякденне життя селянства чи інших етнічних груп часто залишалися на периферії або розглядалися крізь призму інтересів імперської адміністрації чи землевласників.

Дореволюційна історіографія Поділля середини XIX століття постає як складне, багатогранне, але невід'ємне джерело для вивчення минулого регіону. Вона заклала фундамент знань, зберегла безцінну фактичну інформацію, однак потребує глибокого критичного осмислення сучасними дослідниками. Розуміння внеску, методів, а головне – обмежень, упереджень та ідеологічних впливів, присутніх у працях дослідників XIX – початку XX століття, є ключовою передумовою для їх коректного використання сьогодні.

Література

1. Антонович В. Б. Архив Юго-Западной России: издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1859–1914. Т. 1–35; Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. Т. 1. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1885. 351 с.; Археологическая карта Киевской губернии. Москва: Типография Императорской Академии наук, 1895. 139 с.; Археологическая карта Волынской губернии. Москва: Типография Императорской Академии наук, 1902. 135 с.

2. Баженов Л. В., Наш край з найдавніших часів до наших днів: Поділля у XIX столітті (на допомогу пропагандистам). Хмельницький, 1990. 35 с.; Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: історіографія, біобібліографія. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.; Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький: Облполіграфвидав,

1990. 327 с. ; Alma Mater подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.). Кам'янець-Подільський, 2005. 416 с.; Польська громада Могилівщини та її видатні представники у XIX – на початку XX ст. Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. С. 105–115.; Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр. Кам'янець-Подільський, 2016. 286 с.; В ім'я української історичної науки та поділлязнавства: До 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки*. 2020. Т. 30. С. 96.

3. Батюшков П. Н. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. Санкт-Петербург, 1863.; Памятники русской древности в западных губерниях. Санкт-Петербург, 1868–1885. Вып. 1–8.; Подолия. Историческое описание: с одной хромолитографией, 2-мя фототипиями, 46-ю гравюрами и 2-мя картами. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва "Обществ. польза", 1891. XXXI, 264 с.

4. Гліщинський П. Подольские епархиальные ведомости. 1862. № 7, 8, 11, 13, 14, 20, 22.

5. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. Т. I. Киев, 1874. 368 с.; Малорусские народные предания и рассказы. Киев, 1876. 382 с.; Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). Київ, 1918. 154 с.; Літературно-публіцистичні праці у 2 томах. Київ: Наук. думка, 1970. Т. 1. 531 с.; Т. 2. 592 с.

6. Довнар-Запольський М. В. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губернии. Киев, 1913.; История русского народного хозяйства. Киев, 1911.

7. Іванишев М. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Киев, 1863. 76 с.; Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Киев, 1861. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Киев, 1860. 451 с.

8. Михальчук К. П., Чубинский П. П. Поляки Юго-Западного края. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом.* Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. СПб., 1872. Т. 7. Вып. 1. С. 215–291.; Наречия, поднаречия и говоры южнорусского языка. *Киевская старина.* 1877. Опыт южнорусского словаря. Киев: Университетская типография, 1874. 156 с.; Что такое малорусская (южнорусская) речь. *Киевская Старина.* 1899. № 8.

9. Орловський (Псель) М. Краткий историко-статистический очерк Подольской губернии. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. 90 с.; Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Санкт-Петербург, 1855.; Историко-статистическое описание Подольской губернии. Киев, 1856.; Исторический очерк Каменца-Подольского и его крепости. Санкт-Петербург, 1852.; Памятные книжки Подольской губернии на 1859 год: С двумя фотографич. видами г. Каменца / Изданная редакцией Подольских губернских ведомостей. Каменец Подольск: Тип. губ. правления, 1859. VIII, 179 с.

10. Пирогов М. І. Отчеты о поездках по военно-медицинским делам в 1854–1856 гг. Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1857. 182 с.; Вопросы жизни: дневник старого врача. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1879. 324 с.

11. Побуг-Гурський В. Ю. Географічно-історичний опис Могилівського повіту Подільської губернії. Кам'янець-Подільський: Типографія Подільського губернського правління, 1885. 312 с.;

Могилівський повіт в Подільській губернії: історико-статистичний нарис. Кам'янець-Подільський: Друкарня Подільського єпархіального управління, 1890. 278 с.; Матеріали до історії Поділля: збірник документів та описів. Кам'янець-Подільський: Видавництво Подільського історико-археологічного товариства, 1895. 245 с.

12. Сіцинський Ю. Й. Археологическая карта Подольской губернии. Москва, 1901. 354 с.; Город Каменец-Подольский. Историческое описание. Китв, 1895. 247 с.; Материалы для истории монастырей Подольской епархии. *Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*. 1889. Вып. IV. С. 209–437.; Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии Каменецкий уезд. Каменец-Подольский, 1895. XXII, 611 с.; Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии Проскуровский уезд. Каменец-Подольский, 1901.; Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии Летичевский уезд. Каменец-Подольский, 1911.; История монастырей Подольской Епархии. Каменец-Подольский, 1891. 234 с.; Исторические местности Подолии и их достопримечательности. Каменец-Подольский, 1911. 20 с.; Троицкая церковь в м. Зинькове Летичевского уезда. *Подольские епархиальные ведомости*. Каменец-Подольский, 1890.

13. Терещенко К. Я. О торговле и ярмарках в Юго-Западном крае Российской империи. Киев: Университетская типография, 1856. 78 с.; Быт русского народа. Т. 2. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара, 1848. 537 с.; Быт русского народа. Т. 5. Санкт-Петербург: Типография А. Плюшара, 1853. 512 с.; История императорского российского самодержавия в его происхождении и развитии до ныне существующего состояния. Т. 3. 1848. 622 с.

14. Чубинский П. П. Этнографические материалы, собранные в Подольской губернии. Киев: Типография Императорской Академии наук, 1860. 314 с.; Українські народні пісні, зібрані в Подільській губернії. Київ:

Типографія К.М. Гречаніна, 1875. 250 с.; Історія української мови та фольклору. Збірник наукових статей. Львів: Видавництво Наукового товариства ім. Шевченка, 1882. 448 с.; Традиції та звичаї Поділля в контексті української етнографії. Львів: Видавництво Академії наук України, 1883. 120 с.

15. Шейковський К. В. Быт подолян. Киев: Типография Киевского университета, 1861. 112 с.; Этнографические материалы о Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1865. 248 с. Фольклор Поділля. Пісні, казки, перекази. Львів: Видавництво Наукового товариства ім. Шевченка, 1870. 320 с.; Подільські народні свята та обряди. Одеса: Типографія Одеського університету, 1875. 180 с.; Мова подолян: Діалектні особливості. Харків: Видавництво Харківського університету, 1880. 150 с.

16. Яворовский Н. Обзорение Подольской епархии ко дню пятидесятилетнего юбилея воссоединения униатов. Каменец-Подольский: Типография Подольского епархиального правления, 1889. 256 с.; Историко-статистические сведения о церквах и приходах Подольской епархии Каменец-Подольский: Типография Подольского епархиального правления, 1855. 312 с.; Речь при открытии Подольского церковно-исторического и статистического комитета. Каменец-Подольский: Типография Подольского епархиального правления, 1865. 45 с.

17. Kolberg O. Lud Polski: Ziemia Podolska. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1857. 450 s.; Lud Polski: Ziemia Podolska. T. 2. Warszawa: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1860. 484 s.; Ziemia Podolska. Obrazki z życia ludu. Kraków: Wydawnictwo M. B. Łoziński, 1870. 350 s.; Piosenki ludu Podolskiego. Lwów: Wydawnictwo Wydziału Nauk, 1865. 120 s.; Obrzędy i zwyczaje ludowe Podolii. Kraków: Wydawnictwo Narodowe, 1880. 196 s.;

18. Glischinsky P. O nowych metodach uprawy ziemi na Podolu // Rolnik. Letychów, 1863. S. 25–38.; Stan gospodarczy wsi Podolskiej po reformach z 1861 roku. *Rolnik*. Letychów, 1865. S. 15–29.; Wykorzystanie nowych roślin rolniczych na Podolu. *Rolnik*. Letychów, 1867. S. 42–56.; Rozwój edukacji rolniczej na Podolu. *Rolnik*. Letychów, 1869. S. 13–27.; Rola polityki państwowej w sektorze rolnym Podola. *Rolnik*. Letychów, 1872, s. 34–47.

19. Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina: z rękopisu z r. 1812 i z późniejszych wiadomości. Kraków. Wyd. Akademii Umiejętności, 1871. 147 s.; Źródła do dziejów polskich. T. 1–2. Wilno: W drukarni Józefa Zawadzkiego, 1843–1844. T. 1: 400 s.; T. 2: 412 s.; Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki Odrodzenia w dawnej Polsce zebrane i objaśnione przez Aleksandra Przeździeckiego. Warszawa. Nakładem S. Orgelbranda, 1855. 112 s., Pamiątki historyczne Polesia, Wołynia i Podola. T. 1–2. Wilno: J. Zawadzki, 1845. T. 1: 323 s., T. 2: 375 s.; Monografie historyczne. T. 1–3. Kraków: Wyd. A. Gubrynowicz i S-ka, 1860–1873.

20. Rulikowski E. Opis powiatu latyczowskiego guberni podolskiej. Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda Synów, 1871. 84 s.; Opis powiatu winnickiego guberni podolskiej. Warszawa: S. Orgelbrand Synowie, 1873. 77 s.; Kilka rysów z Podola. Tygodnik Ilustrowany, Warszawa, 1862, nr 148–150.; Wieś i miasteczko w Podolu. Studium społeczno-historyczne. Kraków: Wyd. J. Czerneckiego, 1875. 104 s.; Podole i Wołyń. Szkice etnograficzne. Lwów. Nakładem Księgarni H. Altenberga, 1880. 126 s.; Dawne drogi na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. *Ateneum*. 1878. T. 3. S. 94–121.

21. Dr. Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multańskich. T. 1–2. Warszawa. Gebethner i Wolff, 1880.; Niewiasty kresowe. Opowiadania historyczne. Warszawa. Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1883.; Opowiadania historyczne. Seria 1. Lwów. Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878.; Sylwetki i szkice historyczne i literackie. Seria 9. Kraków.

Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1893.; Materiały do topografii i statystyki lekarskiej Podola. Tygodnik Lekarski 1864, nr 39–41.